

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології, Інститут соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUBOV BEVZENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 2)¹

3. Криза, очікуване майбутнє, життєва траєкторія — концептуальна схема в новій епістемології

Усі міркування частини першої цієї розвідки були абстрактними, але саме завдяки запропонованим там концептуальним пропозиціям ми можемо вибудувати логіку розкриття основного питання соціології очікуваного майбутнього — як пов'язані очікування щодо майбутнього з життєвими траєкторіями та агентними діями в напрямку їх реалізації для тих соціальних акторів, які виявилися в обставинах зануреності у масштабну кризу макрорівневого порядку. Для нас це конкретизується в обставинах, які створила для наших громадян війна, що триває вже більш як три роки.

У цій частині статті я спробую на запропонованій епістемологічній платформі побудувати концептуальну схему, в якій будуть поєднуватися ключові поняття соціології очікуваного майбутнього — *соціальні очікування щодо власного майбутнього; життєві стратегії та агентні дії соціального актора; пов'язані з цим очікуванням майбутнім*. Важливим тут буде те, що кожне із цих понять

¹ Роботу виконано в рамках НДР «Соціальні очікування як чинник конструювання взаємодій в умовах суспільної нестабільності». Державний реєстраційний номер 0122U001156. Початок публікації див.: Бевзенко, Л. (2025). Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 1). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 135–152.

Цитування: Бевзенко, Л. (2025). Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 2). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 54–76, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.54>.

(а правильніше говорити — концептів) має бути переосмисленим у світлі перенесення в новий епістемологічний контур. Корекції можуть виявитися досить відчутними саме завдяки адаптації їх до ситуації високої нестабільності макроконтурі соціальності, в якому розглядаються соціальні очікування та агентність у реалізації життєвої траєкторії.

Соціальний порядок, практики взаємодій, розриви рутинізованості. Щоб наблизити оптику розгляду проблеми від абстрактних міркувань, зосереджених більше на макрорівневих подіях, їхній кризовості та відповідних ефектах суспільної динаміки, до нашої конкретної проблеми, ми маємо побачити все це в перспективі окремого соціального актора, що торує свою життєву траєкторію, спрямовану в очікуване власне майбутнє. Де саме зустрічається ця його життєва траєкторія із кризовими макропотрясіннями, в який конкретний спосіб це відбувається?

Першим поняттям, від якого маємо відштовхнутися, буде *поняття соціального порядку*. Йдеться не про те досить поширене розуміння його як соціального устрою, уґрунтованого на позитивних нормах і цінностях. В нашому випадку це не працює. Говорити тут слід лише про соціальний порядок як соціальну впорядкованість та інтегрованість незалежно від того, на якій ціннісній платформі цей порядок утворюється. (Ця платформа може бути далекою від людяності й гуманізму, але суспільство при цьому демонструватиме єдність і впорядкованість, наприклад, саме це ми спостерігаємо у сусідній державі). Такого розуміння соціального порядку вимагає від нас робота в рамках парадигми складності, оскільки це дає змогу логічно виходити на визначення того, що позначається як хаотизація соціального простору (руйнування впорядкованості). А це є ключовим моментом в тих моделях соціальних змін, які породжує зазначена парадигма (Бевзенко, 2018).

Розгорнути таке бачення соціального порядку у відповідний концепт і поєднати при цьому між собою мезо- та макрорівень соціальної реальності нам допоможе таке поняття, як *практики соціальних взаємодій*. Йдеться переважно про те розуміння практик, яке пов'язане зі звичним, повсякденним, повторюваним і рутинізованим. *Соціальний порядок* — це не статика, а процес, що розгортається через повсякденні взаємодії, здійснювані кожним соціальним актором.

Важливим є наступне — ці практики, своєю чергою, мають стабільні моменти й моменти так званого переривання неперервності. Звичка і рутинізованість забезпечують стабільність порядку, переривання цієї рутинізованості вимагає дій, що мають створити можливість виходу на нові стійкі й повторювані практики. В цьому основа внеску кожного актора в певні зміни та корекції соціального порядку. Ці два різні моменти в життєвій траєкторії й розглянемо далі докладніше.

Життєва траєкторія — рух через соціальний простір практик взаємодій. Тут слід зробити важливе зауваження. Хоча наразі я не буду розгортати далі цю думку, це є важливим у тому випадку, якщо постане завдання заглибитись у тему соціального порядку та практик взаємодій. У повному обсязі ми повинні розглядати практики взаємодій як те, що відбувається за лінією людина—люди-

на, а також у взаємодіях між людьми та матеріальним світом, речами, природою, а також між людьми та символічним світом. Тобто *соціальний простір* ми маємо розуміти досить широко, включивши в нього людей і «не-людей» за визначенням Б. Латура. Це важливо, оскільки взаємодії між людьми найчастіше опосередковані речами та символами, які присутні на правах складових у цьому плетиві соціальної тканини і є частиною системної емерджентності. Саме *соціальний простір* і є тим, через що *прокладаються життєві траєкторії*. І тут це відбувається через щоденні соціальні взаємодії в усіх зазначених напрямках.

Життєва траєкторія — рутинізованість та агентність. Далі я викремлю в цій траєкторії рутинізовані, звичні відтинки траєкторії, які не вимагають особливої відрефлексованості (практики у звичному розумінні), і моменти розриву звичного, коли виникає потреба в рефлексії, усвідомленості та агентності. Як ці відтинки виникають, як залежать від очікувань різного рівня — розглянемо далі.

Габітус як регулятивна система рутинізованої траєкторії, очікування в складі габітусу. Наступним у цьому ланцюжку понять є *поняття габітусу*, яке має допомогти дати відповідь на питання, як саме просувається людина цим соціальним простором на тих відтинках, які було позначено як рутинізовані. Де тут працюють очікування і як саме?

Неправильно було б почати користуватися поняттям габітусу, не сказавши хоча б кілька слів про той великий масив напрацювань, що його стосується. Насправді ця тема, в разі глибокого в неї занурення, вимагала б окремого неперехового дослідження. Звернімося лише до тих моментів, які близько заторкують той контекст, в якому ми будемо користуватися цим поняттям. У літературі це тема співвідношення звичного, габітуального і намірів та цілепокладання. Часто це розвідки практичного характеру, де обговорюють прагматичні моменти — як впливати на звичку, як посилювати раціональність (Gardner, Lally & Rebar, 2020; Venkatesh, Davis & Zhu, 2023; Ouellette & Wood, 1998). Нас цікавить дещо інше, бо в фокусі нашої уваги не окремі звички, а вся життєва траєкторія.

У цьому разі під габітусом ми розумітимемо процесуальну систему, де звичне та агентне перебувають у постійній конкуренції та боротьбі за домінування. Габітуальною (рутинізованою) вважатимемо ту поведінку, де звичка бере гору й агентні вкраплення є незначними. Найцікавішими для нас будуть ті моменти, коли габітуальна система виходить із рівноваги, і без суттєвих агентних переналаштувань подальший поведінковий трек унеможливується. Найближчими до такого використання поняття габітусу можна вважати праці, які виходять на ідеї системності (Chen, 2023), міждисциплінарності та евристичного потенціалу поняття габітусу навіть в аналізі економічної поведінки (Collet, 2009). І, звичайно, без посилання на самого Бурдьє тут не обійтися, оскільки ця лінія тягнеться саме від його праць (Bourdieu, 1973; Bourdieu, 1980).

Уточнимо смисл, який надаватимемо поняттю габітусу в нашій концептуальній схемі.

Габітус — це регулятивна система, яка визначає вектор спрямування практик взаємодій, являє собою особливим чином закодовану готовність до певних практик. Це такий собі навігатор руху людини в соціальному просторі взаємо-

дій (люди, речі, символи), що ґрунтується на попередньому досвіді ефективності або неефективності певних дій у здійсненні своєї життєвої траєкторії. Про габітус маємо говорити як про єдине психосоматичне системне утворення, де налаштування на певні практики (габітуальні коди) містяться на *когнітивному, емоційному та практико-соматичному* рівнях. Тобто це знання та установки свідомості, налаштування почуттів та емоційної сфери, а також соматичні, тілесні, неусвідомлені, але теж важливі сигнали тіла та глибинні переживання, що зумовлюють цілісне визначання ситуації, в якій діє соціальний актор. Такий собі трирівневий навігатор рутинізованих складових (відтинків) життєвої траєкторії.

Вказавши на наявність у складі габітусу *когнітивної, емоційної та практичної складових*, ми тим самим визначаємо сфери, де містяться габітуальні коди. Але габітус — це не лише певна структура, а й, перш за все, процес, *процесуальна структура*. Очікування виявляються тією необхідною сполучною ланкою, що зумовлює кожен наступний момент цього процесу, оскільки кожен практичний акт — це рух назустріч очікуваному. Можна стверджувати — габітуально визначені практики взаємодій ґрунтуються на так само габітуально зумовлених, вбудованих у персональну габітуальну систему очікуваннях.

Важливим є момент, коли ці очікування не підтверджуються. Це стає сигналом про необхідність *корекції габітуальних налаштувань*. Це момент переривання неперервності рутинізованих практик. Такі ситуації ми розглянемо далі, поки ж заглибимося ще у структуру та функції очікувань як складової в механізмі здійснення габітуально визначених практик.

Очікування як система. *Когнітивні, емоційні, практичні очікування.* Пов'язавши соціальні очікування зі структурою і функціонуванням габітусу, ми можемо концептуалізувати їх як складову цього комплексного феномену.

Оскільки у складі габітусу було виокремлено *когнітивну, почуттєву і практичну складові*, то й про *очікування майбутнього* ми маємо говорити як про такі, що в різних формах представленості локалізуються у цих трьох сферах. На *рівні когнітивному* — це очікування майбутнього у вигляді вербально чи образно поданих картин того, що має статися, в напрямку чого зорієнтовані практики взаємодій. Може йтися про далеке чи близьке майбутнє, але таке, що стосується соціального актора, його життєвої траєкторії. На *рівні емоцій* — це емоційний настрій, який людина переживає, спрямовуючи увагу на це майбутнє, його бажаність або небажаність, радість або страх щодо нього. На *рівні практик* — це те, що практично робить людина у напрямку наближення (за позитивних емоцій) чи віддалення (за негативних) очікуваного майбутнього.

Розум, емоції, тілесність у габітусі та очікуваннях діють у постійній злагодженості, але за постійної зміни *власного домінування*. Іншими словами, *регуляторні сигнали далеко не завжди йдуть від розуму*, від усвідомленості до емоцій і до практик. Все може бути навпаки, коли якісь очікування виникають раптово й вимагають раптової практичної реакції. Тут навіть емоції можуть запізнюватися. (Як приклад — людина щось упустила, й очікування щодо падіння речі першими з'являються на рівні тілесної реакції, емоції, і розуміння приходить опісля).

Очікування як система. Мікро-, мезо-, макроочікування. Щоб далі обговорювати всі складові системи очікувань, яка своєю чергою є складовою габітусу, повернемося знову до нашого основного предмета — життєвої траєкторії соціального актора. В цьому разі — до її рутинізованої складової. Чого стосуються і на що спрямовані очікування в цій системі?

Головним орієнтиром, горизонтом усіх очікувань є той образ генералізованого власного майбутнього, який має актор і на підставі якого формується його життєва траєкторія, життєвий проект. Формати представленості цього проекту можуть бути, як зазначалося вище, різними. Чітко прописаними вербально або існувати у вигляді образних картинок певного змісту — отримаю освіту, створю сім'ю, стану президентом, буду мандрувати, стану священиком чи щось подібне. Але цей загальний життєвий проект підкріплюється низкою очікувань щодо ресурсів його здійснення. Ми поділимо їх на такі складові, як очікування щодо *мікро-, мезо- та макрорівня багатовимірною соціального простору*, в якому пролягає життєва траєкторія в напрямку очікуваного майбутнього. Як це виглядає?

На *мікрорівні* ми маємо певні очікування щодо самого себе, своїх власних життєвих ресурсів на визначеній траєкторії (буду мати здоров'я, буду в нормальному настрої, матиму належні навички, матиму достатньо всього, щоб підтримати та збільшити свої ресурси життєдіяльності). Певною мірою це можна перевести в терміни людського капіталу. І тоді це очікування стосовно того, наскільки цей капітал буде зберігатися, примножуватися чи зменшуватися, наскільки він буде адекватним вимогам індивідуального руху наміченою життєвою траєкторією.

Очікування щодо соціального кола, взаємодій з іншими людьми, які входять до цього кола, є групою очікувань *мезорівня*. Стосовно життєвої траєкторії та поведінкових стратегій це теж можна перевести в терміни соціального капіталу та відповідних ресурсів успішності руху в бажаному напрямку. Звичайно, це можуть бути й очікування негативного емоційного забарвлення, які стосуються можливих антиресурсів.

У кожному разі — як на мікро-, так і на мезорівні — буде працювати весь комплекс очікувань: його когнітивна, емоційна та практична складові.

Особливої нашої уваги вимагають *очікування щодо макрорівня* реальності, через яку проходить життєва траєкторія людини. В термінах капіталу це не заведено описувати, бо це ніби є тим незмінним контуром, в якому працюють дві попередні ресурсні складові. Але саме питання його змінності/незмінності нас і буде в цьому разі цікавити найбільше.

Якщо ми подивимося на умовний формат, в якому соціальних актор уявляє собі те віддалене власне майбутнє, на яке і спрямовується життєва траєкторія, то це може відбуватися приблизно так: отримаю освіту в цій країні, з її умовами, створю родину відповідно до чинного інституту шлюбу, стану президентом саме цієї країни тощо. Тобто, всі складові такого образу неявно зорієнтовані на відносно стабільний макроконтур. Це невідрефлексоване очікування спирається насамперед на те, що всі життєві події відбуватимуться за відносно незмінних суспільних та інституційних параметрів. А що, як буде не так, якщо саме ці очікування радикально не справдяться?

Саме стан макропростору, його зв'язок з життєвою траєкторією нас цікавить найбільше.

Стабільність — нестабільність макрорівня, розрив рутинізованості, агентність. Яким є вплив стану стабільності/нестабільності макропростору на всі названі види очікувань, що в цьому разі відбувається з життєвою траєкторією? Де місце рутинізованого в цій траєкторії, як відбуваються розриви у звичних практиках та яким чином вони долаються? Тут слід вказати на відмінність станів стабільності, відносної нестабільності й суспільної кризи як критичної нестабільності та руйнації соціального порядку. Розглянемо усі ці випадки докладніше.

Що відбувається в цьому разі з габітусом, практиками та життєвими траєкторіями?

Руйнація повсякденних практик взаємодій, агентні періоди життєвої траєкторії. До цього моменту ми фокусувалися на тих відтинках життєвої траєкторії, які позначили як рутинізовані практики, значною мірою габітуально визначені. Габітус як психосоматична система становить свого роду навігатор на цій траєкторії, й очікування різних рівнів, їхня виправданість є для нього індикатором того, що все йде у правильному напрямку. Але що відбувається, коли ці очікування раптом не виправдовуються? Габітус більше не може відповідати за подальший рух у напрямку обраної життєвої мети. Це той момент, коли виникає потреба в агентних діях як іншому способі продовжити рух.

Далі ми розглянемо такі моменти, але у прив'язці до макросистемного стану, його стабільності/нестабільності. Це дасть нам змогу побачити, де працює звична епістемологія методологічного індивідуалізму та раціональної дії, а де є потреба в переході на епістемологічну платформу парадигми складності в поєднанні з критичним реалізмом. *Два різні розуміння агентності* будуть тут тим ключовим моментом, у якому оприявниться різниця цих епістемологій.

Стабільність, відносна стабільність, системна криза як макроконтур розриву повсякденності. Розглянемо стани системної стабільності/нестабільності з огляду на те, як у них проходять процеси відновлення життєвої траєкторії у випадку розривів рутинізованого, неможливості рухатися нею лише на габітуальній навігації.

1. *Стан високої суспільної стабільності, стабільний соціальний порядок.* Очікування щодо макромайбутнього є сталими, незмінними й такими, що не підлягають перегляду на рівні когнітивному. Є сталий і майже нерухомий образ майбутнього, він ніби сам по собі зрозумілий. На мезорівні спостерігається сталість практик взаємодій, має місце статистично вагомий (в розрізі всього суспільства) збіг очікувань і відповідей на них, що можна позначити як нормативну жорсткість. На мікрорівні — стабільна регуляторна габітуальна система. В цьому разі можемо стверджувати — соціальні очікування найбільшою мірою присутні у практичних проявах, менше зачіпають емоційну сферу і майже не потребують виведення на рівень усвідомленості у вигляді потреби в корекції когнітивних конструктів. Рутинізованість, повторюваність, визначеність не вимагають переходу габітусу-навігатора на суттєву зміну програми. Так само, об-

разно кажучи, можна додати — все йде на автопілоті, в системі очікувань працює тілесно-емоційна складова.

Як приклад суспільного устрою, де це працює, можемо згадати, перш за все, традиційні суспільства. Зразком для наслідування та *очікувань щодо власного майбутнього* там було життя предків, минуле й виявлялося майбутнім, воно не підлягало сумніву та перегляду. Не випадково культурологи говорять про циклічний час у суспільствах такого типу. Звичайно, сучасна неотрадиція вже не настільки стабільна, але вона теж тримається на потужних міфах релігійного й соціального кшталту, що дає змогу зберігати сталим образ віддаленого майбутнього, попри актуальні невинуваті очікування. Просто це уявлене майбутнє відсувається в часі й індивідуальні габітуальні налаштування не зазнають суттєвих трансформацій, агентність не вмикається і когнітивний перегляд не відбувається.

2. *Стан відносної нестабільності*, соціальний порядок є відносно рухливим, але далеким від кризових (біфуркаційних) загроз. У цьому разі макроочікування, в які вписані очікування щодо власного майбутнього, будуть коливатися навколо певної магістральної лінії. Сигнал про невинуватість очікувань щодо макрорівня прийде від рівня практик та емоцій, очікуваний образ власного майбутнього на цьому тлі вимагатиме рефлексійного зупинення рутинізованих практик та агентної дії щодо когнітивної корекції (нового образу макромайбутнього), а також корекції тактичних дій у цьому напрямку. В термінах габітуальної регуляторної системи це означає відповідну поступову зміну в габітуальних налаштуваннях, у схемах повсякденних взаємодій. Образно кажучи, навігатор вже не може рухатися суто на автопілоті, вимагає зупинки й деякого перепрограмування. Загалом же маємо справу з невеликим збоями в цій габітуальній регуляції, які не завжди легко, але можна привести до нової рівноваги. Для цього є принципова можливість — зупинитися, відрефлексувати, усвідомити новий образ макромайбутнього, відкоригувати залежний від нього образ власного майбутнього. Звичайно, в кожному разі ми говоримо про статистично вагому для власне цієї соціальної системи (суспільства) кількість індивідуальних випадків та індивідуальних життєвих траєкторій. Окремі глибокі індивідуальні кризи на тлі деякої макронестабільності тут не розглядаються, хоча, звісно, вони завжди трапляються. Але це залишимо в дисциплінарному полі уваги психологів.

Як приклад суспільств такого типу можна навести більшість країн відносно сталого політико-економічного устрою Заходу. Образ очікуваного макромайбутнього для багатьох членів цих суспільств є достатньо сталим (відносно стала політична система, відносно стала економіка, відносно сталі інституційні правила). Вписуючи у все це власну життєву траєкторію, створюючи образ власного майбутнього, людина розглядає варіанти, пов'язані, найперше, з її власною біографією, вихідними даними для створення цієї траєкторії. Невеликі коливання очікувань щодо макрорівня (деяка зміна економічної ситуації, деякі законодавчі зміни, інституційні реформи тощо) вимагатимуть корекцій траєкторії з виходом на когнітивну складову очікувань, усвідомлених і раціональних агентних дій, але в більшості випадків це саме корекція, а не повне перенала-

штування. Саме такі процеси вивчає західна соціологія майбутнього, практично виносячи за дужки можливість кризової руйнації попереднього суспільного порядку. І тут епістемологія методологічного індивідуалізму та раціонального вибору виглядає цілком адекватною. Але це вже не наша реальність.

3. *Стан кризи*, високої суспільної нестабільності, руйнація соціального порядку тією мірою, що вже не дає підстав говорити про можливість його відновлення. Трапитися це може через екзогенні або ендегенні обставини (революція, війна, катастрофа — техногенна або природна, глибока економічна криза і т. ін.). Тут маємо справу з радикальною руйнацією попередніх практик взаємодій і недієздатністю наявних габітуальних налаштувань для багатьох членів суспільства, що перебуває у кризі. Йдеться про неможливість підтримувати життєдіяльність шляхом дотримання попереднього начерку цих практик, завдяки яким задовольнялися всі потреби. Саме таку ситуацію на рівні повсякдення ми спостерігаємо у нас з моменту початку повномасштабного вторгнення ворога в Україну 2022 року. — зруйновані будинки, зруйновані сім'ї, зруйновані плани на майбутнє. Усе це можна довго і докладно перекладати мовою попередніх повсякденних практик, тих ланцюжків взаємодій, що працювали раніше, та фіксувати їхню майже тотальну нежиттєздатність для великої кількості наших громадян. (Усі потреби — від їжі, житла, тепла, лікування, роботи, освіти до спілкування й т. ін. — вже не можна розв'язувати за рахунок тих звичних практик, що існували до війни).

На мікрорівні це означає руйнацію габітуальної системи регуляції, руйнацію звичних повсякденних очікувань, але, що найважливіше, — руйнацію очікувань щодо макросистемного стану, стану суспільства в усіх його інституційних вимірах. Йдеться вже не про ту невелику варіативність у вигляді коливань навколо мейнстріму, розглядуваних у попередньому випадку. В цьому разі, як показано в концептуальних висновках попередньої частини, варіанти можливого макромайбутнього дуже різняться один від одного аж до радикально протилежних. Приклад нашої ситуації від початку повномасштабної війни саме такий — варіанти коливаються від повної перемоги, часткової перемоги аж до поразки й капітуляції. Імовірність якогось із них то збільшувалася, то зменшувалася. Ба більше — на початку війни варіант повної поразки теж не був повністю виключеним, друга армія світу вторглася в країну, яка була набагато слабшою і до війни зовсім не готовою. І на початок четвертого року цієї війни про капітуляцію України ще продовжують говорити, особливо у зв'язку з дуже неоднозначною позицією США на чолі з Д. Трампом.

Образи та очікування щодо власного майбутнього в ситуації макрокризи. Непередбачуваність макромайбутнього є тут принциповим моментом. Ясно, що має місце габітуальна зупинка, але й вона іншого роду. На рівні габітусу ми теж маємо кризу, коли корекції вимагають не окремі його складові, а вся система в цілому. Зупинитися, увімкнути рефлексійність і раціональність, обрати оптимальний варіант свого нового бажаного майбутнього в рамках такого макроконтурі вже не видається можливим. Бо абсолютно невідомо, в які майбутні макрореалії його треба вписувати. Опора на калькулятивну раціональність в корекції макроочікувань є неефективною. Так моделював це інди-

відуалізм і теорія раціонального вибору. Криза робить цей підхід неідеальним. Що ж маємо робити, як зрозуміти та описати те, що в цьому разі відбувається?

Далі маємо показати, що це той момент, коли *перехід до нової епістемології* є важливим і відкриває можливість для нових концептуальних пропозицій у полі соціології майбутнього.

Макрокриза. Варіанти агентної дії у визначенні подальших рухів життєвою траєкторією. В такому разі маємо зосередитися на концепті *агентної дії* й тих корекцій, які він може зазнати. В ситуації макрокризи має місце невинуватість попередніх очікувань на всіх рівнях — від очікувань щодо самого себе, очікувань щодо ефективності попередніх практик взаємодій із соціальним оточенням і аж до образів макромайбутнього, які раніше мало потрапляли у фокус уваги. Це, по суті, трирівнева криза, і люди починають поділятися на різні категорії щодо поведінки в ній. Усі попередні життєві траєкторії тут перериваються, а нові набувають різних обрисів.

Варіант 1. Ігнорування макrorівня, короткі горизонти життєвої траєкторії, обмежена агентність, що стосується рефлексії лише в радіусі сьогодення. На рівні практик маємо такі варіанти: *не виїду в евакуацію, залишуся у своєму зруйнованому житлі, залатаю фанерою вікна, візьму паспорт росії (якщо потрапив до окупації), буду жити як жив досі, не помічаючи обстрілів і загроз.* Горизонт очікувань не сягає далі найближчого часу і найближчого оточення. Криза невизначеності соціального макроконтур долається тим, що він просто лишається поза увагою. Стосовно цього є *очікування, що якимось воно владнається саме собою і треба пристосуватися (зокрема, габітуально) до того, що маємо зараз.*

Не випадково, що до цієї категорії громадян належать здебільшого люди похилого віку. У них і так очікування щодо власного майбутнього передбачають не дуже віддалений горизонт. Хоча це лише гіпотеза. Особливої уваги вимагає молодь, у якої раніше теж не було сталого образу власного майбутнього — він лише починав формуватися, і цей процес обірвала війна. Багато в чому їхню поведінку може зумовлювати цей страх і невизначеність щодо майбутнього — як свого так і країни.

Варіант 2. Зміна макроконтур на більш стабільний. Люди, належні до другої категорії, вже не залишають поза увагою макросоціальну ситуацію і її вагу для власної життєвої траєкторії. В такому разі агентна дія полягає в усвідомленні непрогнозованості й варіативності майбутнього усієї соціальної системи, і раціональним рішенням є намагання змінити макроконтур у бік стабільної ситуації, наприклад через переміщення в інше місце в соціальному просторі. Тут прикладом можуть бути наші мігранти. Нове габітуальне налаштування утворюється вже в цьому макроконтурі. В новій системі очікування на мікро- та мезорівні будуть іншими, але в рамках нової макростабільності. Проблема повернення/неповернення більшості наших громадян, що рятувалися, виїжджаючи до більш стабільних країн, пов'язана з тим, наскільки на новому місці та чи та людина досягла нової габітуальної стабілізації, наскільки її дії з облаштування, пошуку способів задоволення різних життєвих потреб перетворилися у сталі, габітуально закріплені, рутинізовані практики. Макроконтур знову стає мало-

помітним, він стабільний і в нього поступово вписується відкоригована власна життєва траєкторія. Саме з цієї причини поступово зростає кількість тих, хто висловлює намір залишатися в цих нових місцях перебування. Звичайно, окремі випадки патріотично налаштованих громадян, які мають намір повернутися попри всі відносно хороші умови життя на новому місці, ми тут не розглядаємо. Це радше має стосунок до наступного варіанту.

Варіант 3. Спроба змінити макростір, вивести його на нову стабілізацію, причому в бажаному варіанті. Це особлива категорія членів суспільства, яке перебуває в макрокризовому стані. Вони не вважають, що все якось повернеться чи розв'яжеться саме собою і треба до цього пристосуватися, не намагаються змінити макроконтур на стабільний шляхом переміщення в соціальному просторі, а раптом виходять на *особливий тип агентності*, спрямований на зміну майбутнього свого суспільства. Це за умови усвідомлення його варіативності з контроверсійним діапазоном можливих варіантів. Тут вже немає раціонального розрахунку, він неможливий. Понад те — часто найгірший, на перший погляд, варіант виглядає як найімовірніший (Київ за три дні, велика армія з боку ворога і практична відсутність армії та зброї з нашого). Але ця категорія громадян стає на шлях виборювання малоімовірного, але бажаного для них макромайбутнього¹.

Як це відбувається на рівні життєвої траєкторії? Тут ми не зможемо знайти відповіді без звернення до ідеї особливої детермінації змін одночасно і з боку системи, і з боку агента в ситуації кризи — бачення, пропонованого новою епістемологією.

Система та агентність у ситуації макрокризи. Саме в такий момент системна детермінація соціальних змін починає демонструвати свою потугу. Та системна емерджентність, що утворювалася як наслідок сталості попередніх практик взаємодій, раптово виявляється критично зруйнованою (критично означає — безповоротно, тобто перебуває в точці неповернення). У хаосі розривів соціальної тканини на мезорівні спонтанно утворюються нові ланцюжки взаємодії за нових умов (виїхали в інше місто, почали волонтерити, пішли на фронт, втекли від мобілізації, почали вибудовувати нові корупційні схеми вже за нових умов). Саме так, через спонтанні мезорівневі практики система починає «промальовувати» пунктирні лінії до нової стабільності та емерджентності. Все це відбувається спонтанно, поза попередніми інституційними правилами, завдяки процесам самоорганізації, через які й демонструє свою активність система. Ці процеси спрямовані на самопорятунок системи в якомусь переформатованому вигляді й не мають жодних ціннісних орієнтирів. Одного гарантованого напрямку цього системного руху немає. Все перебуває у стані нестійкої рівноваги, яка постійно змінюється на користь того чи іншого варіанту. Як все відбувається далі?

¹ Тут, як у будь-яких спробах типологізації, маємо говорити про науковий прийом виокремлення «ідеальних типів» за визначенням М. Вебера. Звичайно, реальні життєві випадки можуть бути (і в переважній більшості є) комбінацією названих типів, переходом від одного до іншого впродовж часу, що може становити окремий предмет емпіричних фіксацій.

Тут ми маємо повернутися до тієї схеми рівнів соціальної онтології, що її пропонує критичний реалізм. Про це докладно сказано в першій (метатеоретичній) частині статті. Якщо коротко — ці варіанти початково існують як потенційні можливості на рівні найширшого контуру соціальної онтології — контуру глибинної «реальності». Далі, вже додатково спираючись на концептуальні схеми парадигми складності, можемо стверджувати, що якийсь із цих варіантів має шанс вийти на рівень, так би мовити, «актуального» завдяки деякій незначній події, можливо дії окремого актора чи діям невеликої кількості людей, але таких, за якими підуть інші. «Сніговий ком» нових практик взаємодій, що за цим «підтягнуться», мають шанс повернути весь процес у напрямку одного з можливих варіантів становлення нового впорядкування. Але як саме це відбувається?

Далі виходитимемо з того, що в цьому разі ми маємо справу з особливим родом агентності, яка принципово відрізняється від тієї, що пропонується в рамках індивідуалізму та раціонального вибору. Про що йдеться?

Радіус агентності — соціальний і часовий. Те, про що йдеться теоретично і що ми спостерігаємо в нашій конкретній ситуації, можна описати за допомоги поняття *радіусу агентної дії*. Воно охоплюватиме як соціальний радіус (агентність на рівні індивідуальних змін — агентність рівня макрозмін від міста, країни аж до всього світу), так і часовий (зміни на найближче майбутнє — зміни на великий проміжок часу). Для відносно стабільних суспільних станів агентна дія це, як зазначалося, має радіус біографічного рівня, і життєві стратегії стосуються переважно індивідуальної життєвої траєкторії. Часовий горизонт може бути різним, але він стосується, знову таки, власного життя і власних виборів. У ситуації невизначеності макрорівня з'являються ті, чий радіус соціальної агентності зміщується у бік макрорівневого майбутнього. Інакше кажучи, їхні життєві стратегії стають стратегіями зміни макрорівня соціальної реальності.

Тут для наочності скористаємось наступною метафорою. Аналогом усього суспільства у нас буде, наприклад, великий корабель, на якому перебуває багато різних людей. У всіх свої плани та очікування щодо цієї подорожі, вона планується тривалою, усі внутрішні локації корабля поступово опановуються, включаються в загальні стратегії перебування в цій подорожі. З часом багато що рутинізується і свідомо не відстежується. Щось може іноді ці плани трохи руйнувати — невеликий шторм, дощ, зміни власного самопочуття, пропозиції від інших пасажирів. Але загалом все це на уявне та очікуване майбутнє щодо своєї подорожі мало впливає, корабель іде за визначеним маршрутом, невеликі тимчасові відхилення не руйнують керованість процесу. Радіус агентної дії для акторів, що беруть участь у цій мандрівці, в соціальному плані буде досить обмеженим, індивідуальним або стосуватися найближчого соціального оточення (діти, подрузьжя, друзі, якщо мандрують групою). Системна ситуація (корабель) є стабільною і навіть мало помітною. Функцію відстежувати цю стабільність покладено на команду. І все йде очікувано й, так би мовити, лінійно. Але раптом щось змінюється, починає різко псуватися погода, налітає великий шторм, корабель хитає. До якогось моменту, образно кажучи, на «Титанику» ще грає оркестр — є сприйняття ситуації як тимчасового відхилення від

попередньої стабільності, і більшість очікує на повернення до неї найближчим часом, хоча, може, з деякими вимушеними корекціями маршруту, що теж піддається виправленню. Перехід на точку біфуркації трапляється стрімко — нестійкість і те, що корабель починає небезпечно хилити у якийсь бік, стає вже усім помітною і наявністю кризи очевидною. Всі попередні практики — від пересування по кораблю до здійснення попередніх планів (відпочинок, обід, вихід на берег у найближчому порту) — виявляються абсолютно неадекватними тому, що склалося на макрорівні.

Що тут відбувається з діями та агентністю? Для когось вона звужується до індивідуального соціального та малого часового радіусів — шукати порятунку для себе, і негайно (здобути рятувальний круг, шлюпку тощо). Для когось соціальний радіус є більшим — рятувати не лише себе, а й близьких. Але при цьому з'являються ті, чий радіус соціальної агентності починає сягати усієї макросистеми — корабля як такого. Будучи до цього простими пересічними пасажирями, вони раптом починають поводитися в несподіваний і незвичний для них самих спосіб — хтось біжить до капітанської рубки на допомогу капітанові (якщо він там ще є), щоб утримати макросистему хоча б у короткому проміжку часу і, можливо, вчасно послати сигнал SOS. А хтось у своїх агентних діях має намір врятувати макроситуацію більш суттєвим чином — він прямує у трюми, щоби знайти, де пробоїна, якщо причина в ній, і спробувати її якось закрити. Можливо, він кличе за собою інших пасажирів, і знаходяться ті, хто на цей заклик відгукується. Очевидно, що агентність макрорадіусу тут є спонтанною, без усвідомлення суті ситуації, про яку й інформації немає. Що сталося і як буде поводитись корабель, мало хто знає. Попри те, ці агенти починають діяти саме в такий спосіб.

Де тут агентність системи, яку символізує корабель з усіма та з усім, що на ньому є? Вона уявнюється в тому, що коли система вийшла з рівноваги, в неї є кілька варіантів майбутнього, в яких відкривається можливість досягти нової стабілізації через нову рівновагу та збалансованість різних сил. Ці варіанти зумовлені всією сукупністю чинників, що діють тут — як властивостями самого корабля та поведінкою пасажирів на кораблі (навіть раптовий перехід усіх на один бік палуби може дати критичний нахил), так і тим, що відбувається навколо (стан моря, вітру тощо). Ці варіанти не були створені кимось з агентів, навіть якщо той свідомо сприяв тому, щоб ввести систему у стан хаосу (наприклад, якось пустив воду до трюмів). Але системна складність не залишає можливості навіть чітко прорахувати варіанти майбутнього, а, тим більш, вирахувати той, що актуалізується. Це справедливо навіть для того, хто свідомо сприяв втраті системної рівноваги. Хоча зрозуміло одне — серед цих варіантів відсутня можливість повернутися до попереднього стану — у трюмах вода, багато що вже зміло за борт, багато пасажирів вже у шлюпках. Серед варіантів нової системної стабільності є як сценарій «лягти на дно», так і можливі формати часткового порятунку. Варіанти, як правило, не лежать на поверхні; прогнозувати, що станеться реально, просто неможливо. А от який з цих сценаріїв реалізується, залежить від малої випадкової події. Це може бути вчасно поданий командою чи окремим пасажиром з великим радіусом агентної дії сигнал SOS, або ж інший

корабель, який пропливав поруч, випадково почув цей сигнал і прийшов на допомогу. Це можуть бути й інші дії тих агентів із присутніх на кораблі, хто зміг якось зупинити катастрофу та спрямувати події до найбільш сприйнятливого варіанту.

Чи можемо ми від цього метафоричного прикладу простягнути смислову ниточку до нашої ситуації? Схоже, що так. Ці варіанти вже було описано вище, тут лише коротко повторимо вже в термінах радіусу агентної дії.

Биокремлені вище різні групи описати за принципом радіусів агентної дії неважко. Хтось своїми діями охоплював лише власне життя й лише на короткий проміжок часу (пасивно, просто прилаштовуючись до того, як усе змінюється саме по собі). Мінімальний соціальних і часовий радіус агентності. Хтось активно змінював життєву траєкторію для себе і близьких, емігруючи в іншу країну або в інше місто всередині країни. Тут уже соціальний радіус стає більшим, часто в нього входять діти, можливо, літні батьки. Початкові стратегії з малим часовим радіусом переростають у довготривалі. Але є й ті, хто відклав чи поставив на паузу власні життєві траєкторії, спрямувавши свою агентність переважно на зміну макроситуації. Тут ми вкотре згадаємо наших волонтерів та добробатів. Пасивно очікувати варіанту майбутнього, який настане після проходження точки біфуркації, вони не стали й пішли виборювати цей варіант самі, продемонструвавши агентність великого соціального і часового радіусу.

Тут може бути доречним питання — а хіба за стабільних часів немає тих, хто своїми діями працює на трансформацію макрорівневого стану того чи іншого суспільства? Хіба президенти, високопосадовці в західних країнах не роблять саме це? Ці тонкощі варто розрізняти. Хоч би якими високими були посади цих людей, це, однак, першою чергою їхня індивідуальна життєва траєкторія, їхня індивідуальна кар'єра та соціальний успіх. І соціальний радіус агентності тут невеликий. Це життєва стратегія, яка виникає не випадково, будується у сталому контурі соціальних можливостей та ресурсів; цьому були підпорядковані більшість поточних практик і взаємодій на шляху, який вів їх до такої соціальної позиції.

Зовсім іншою є агентність великого радіусу, що виникає в моменти кризи. Слово «харизма» тут може дещо прояснити. В такому разі найчастіше людину ніби «викидає» раптово з її звичної життєвої траєкторії стабільних часів на цю активність, іноді за обставин, неочікуваних для самого агента. Образно кажучи — має місце щось на кшталт феномену Жани д'Арк, далеко не завжди такого масштабу, але за соціально-психологічними механізмами подібне до цього. На нашій війні ми бачимо багато тих, хто мав досить успішну кар'єру в дуже далекій від військової справи царині — музикантів, поетів, художників, науковців. Вони добровольцями пішли до лав захисників із перших днів війни. В тому очікуваному макромайбутньому, яке невідчепно змальовував нам ворог, у них вже не було жодних позитивних очікувань щодо власного індивідуального майбутнього. Від агентності малого радіусу (продовжувати власну справу та кар'єру, що було цілком можливо навіть за умов окупації України), вони перейшли до агентності великого радіусу — міняти майбутнє макроконтексту, в якому мають

жити та діяти. Причому платою за це часто стає саме життя. З погляду раціональності це не виглядає оптимальним рішенням, але і спосіб його ухвалення далекий від звичної раціональності.

Така агентність вимагає окремого осмислення, можливо, за допомоги звичних соціологічних понять.

Кризова агентність, відповідність особливій формі ідентичності. Суть такого роду агентності можна передати поняттям *ідентичності* в разі особливої його трактовки. На цю думку мене наштовхнула недавня робота О. Злобіної (Злобіна, 2024). Там показано різницю між приналежністю та ідентичністю, обговорюється зв'язок між ними. Для мене в цьому разі більш робочою виглядає схема, в якій виокремлюються три типи ідентичності. Можна, до прикладу, *вважати* себе громадянином країни (когнітивний рівень, те, що часто охоплюється через прямі запитання в кількісних опитуваннях), *відчувати* приналежність до країни (емоційний рівень), це коли вже є емоційна прив'язка до якогось суспільного цілого. Але може бути ще один рівень ідентичності — через *ототожнення*. Це коли «я і є країна». У нашому вітанні «Слава Україні — героям слава» закодовано саме це ототожнення героїв із великим радіусом агентності та України.

Тут варто не оминати увагою всю *неоднозначність цієї агентності*, що виникає в кризові моменти. Ототожнення, успішна агентна дія такого роду може мати зовсім не обов'язково позитивні наслідки. Все залежатиме від особистих якостей агента. «Є путін — є росія» — це теж варіант ототожнення, і його наслідки ми бачимо. Те, що Трамп ототожнює себе з Америкою, вже теж проглядає досить явно. Небезпечний тренд, але система формує варіанти, які можуть бути далекими за своїми ціннісними характеристиками. А от характеристики агента, який здатен штовхнути її в той чи інший бік, є конче важливими.

Ігрові метафори моделювання соціальних взаємодій — командна гра як особлива модель. У соціології не раз робилися спроби моделювати соціальні взаємодії, звертаючись до метафор різних ігор (таких, як шахи, Го, покер) (DiCicco-Bloom & Gibson, 2010). Але здебільшого такі взаємодії моделюють за допомоги моделей індивідуальних гравців із певними партнерами та пошуку оптимального шляху до персонального виграшу. В нашому разі можна припустити ефективність такого моделювання, але за умови, що йдеться про командну гру, коли для гравця виграшем стає виграш усієї команди. Команду тут можна уявляти як соціальну систему в цілому, і агентність гравця з великим радіусом агентної дії в цьому разі виглядає як дія, спрямована на реалізацію одного з варіантів (найбільш бажаного) виходу системи з кризи, що й буде командним виграшем і цій великій грі.

Нераціональний вибір. Маємо вчергове наголосити ще один важливий і досить неочікуваний методологічний момент. Агентна дія цього типу *не є цілком результатом раціонального вибору*. Часто така стратегія виникає як наслідок *інтуїтивно-емоційного поштовху*, але при цьому присутнє відчуття безумовної правильності такого далеко не раціонального вибору.

Як приклад можна навести численні свідчення багатьох наших волонтерів і добровольців. Вони були на пунктах мобілізації вже в перші години війни. Не

домовляючись, не узгоджуючи, не координуючи свої дії. Без закликів і переконавчих гасел — люди одночасно та без зайвих слів пішли на війну. (Так само як під час майданів кияни, не домовляючись і не узгоджуючи свої дії, починали діяти резонансно, і сотні тисяч прийшли на Майдан попри всі загрози.) Жодних раціонально обґрунтованих очікувань не було не лише щодо закінчення війни, а й навіть щодо подій наступного дня. Тривожні й жахливі повідомлення про жорстокість ворога вже надходили з околиць Києва. Але у людей була тверда впевненість — треба чинити саме так, і «не можу інакше» було чи не найсильнішим аргументом.

Проміжні підсумки 3. Розкриття ефективності запропонованої епістемології у дослідженні поставленої проблеми можна досягти через детальніше вивчення усіх процесів руху соціального актора своєю життєвою траєкторією з акцентом на ситуації макросоціальної кризи.

Для розуміння соціальної кризи, адекватного нашому завданню, доцільно звернутися до поняття соціального порядку, визначеного через наявні в суспільстві повсякденні практики соціальних взаємодій. Важливо включити до цих взаємодій не лише ті, що відбуваються за вектором людина — людина, а й ті, що мають місце у взаємодіях між людьми та речами, людьми та символами. Все це становить соціальний простір, в якому і прокладається життєва траєкторія соціального актора.

Життєву траєкторію слід розглядати як таку, що має рутинізовані відтинки та моменти розриву повсякденності, коли виникає потреба у залученні рефлексійності та агентності. Перехід між ними доречно описувати за допомогою понять габітусу та габітуальної нестабільності або габітуальної кризи.

Своєю чергою, поняття габітусу доцільно розглядати у процесуальному визначенні, вважаючи його певною навігаційною системою, завдяки якій відбувається рух уздовж рутинізованих відтинків життєвої траєкторії. Очікування в такому разі є важливою складовою цієї навігаційної системи, оскільки задають напрямок руху. Підтверджені очікування є сигналом функційної спроможності габітусу, непідтверджені — потреби в зупиненні та переналаштуванні.

Концептуалізація очікувань вимагає більш детального розкриття структури цього феномену. Тут слід виокремлювати три різні форми очікувань. Це когнітивна складова — образ власного майбутнього, а також образ майбутнього всього суспільства; емоційна складова — очікування у вигляді емоційного супроводу цих образів; а також практична складова — практичні рухи у напрямку очікуваного майбутнього (чи уникнення в разі негативних емоцій).

Найважливішим для нас є очікування щодо свого майбутнього, на яке і спрямовується життєва траєкторія. Але в нашому випадку не менш важливими є додаткові, фонові очікування щодо ресурсів здійснення цієї траєкторії. Це очікування щодо себе, своїх можливостей (можна позначити їх як людський капітал), очікування щодо соціального оточення (соціального капіталу) та очікування щодо соціального макроконтур (стану всього суспільства), в якому здійснюється цей життєвий проект. Останнє і становить фокус нашої проблеми.

За стабільних часів цей ресурс навіть не фіксується і не помічається. Бо сама по собі стабільність є важливим ресурсом. У момент кризи стає зрозумілим, що за умови руйнації цього контуру все інше руйнується. Незначна руйнація, можливість прогнозувати зміни вимагає від актора включення усвідомлення, агентності у її традиційному розумінні, раціонального опанування зміни та вибору оптимального руху далі. Масштабна криза, відповідно до моделей в рамках запропонованої епістемології, робить непрогнозованими й непередбачуваними подальші зміни формату макропростору. Тут можна очікувати абсолютно протилежних варіантів, що і спостерігаємо ми з початку повномасштабного вторгнення росії у 2022 році. Життєва траєкторія кожного члена суспільства входить у залежність від того, як він розв'язуватиме для себе цю проблему невизначеності макромайбутнього. Тут є кілька варіантів.

1. Просто виключити рівень очікувань щодо віддаленого майбутнього, обмежитися найближчим і покластися на те, як розгортатимуться події, не вчиняючи жодних агентних дій (варіант тих, хто не евакуюється з небезпечних місць, залишається на окупованих територіях, воліє не помічати факту війни тощо).

2. Усвідомити невизначеність макромайбутнього і спробувати її подолати через переміщення в соціальному просторі до тих ареалів, де є відносна стабільність (варіант наших переселенців, мігрантів).

3. Зупинити всі попередні проекти та очікування щодо власного майбутнього, ототожнити його з майбутнім країни (макросистеми) та переключити на цю траєкторію свої практики. Це особливого типу агентність, бо вона не є результатом раціонального вибору. Для останнього потрібне адекватне бачення ситуації і можливість прогнозувати її подальший розвиток. Запропонована епістемологія стверджує — в моменти кризи на рівні глибинної онтології (рівень «реальності» за визначенням прихильників критичного реалізму) проявляється активність системи як емерджентного утворення. Вона формує можливі варіанти, виходячи з наявних мереж взаємодій, що склалися на момент кризи. Який з цих варіантів з «реального» перейде в «актуальне» може вирішити окрема подія або людина своїми діями в момент критичної нерівноваги системи. Агентність цього кризового типу — це намір стати цією подією чи приєднатися до тих, хто має для цього силу і харизму. (Приклади наші волонтери, добробати).

У цьому моменті добре видно, як відбувається перехід від індивідуалізму до реалізму, від покладання на раціональну агентність до агентності іншого типу, яку можна позначити як інтуїтивно-вольову. Хоча це ще вимагає більш детального вивчення і теоретичного опрацювання.

4. Висновки щодо гіпотез і методів можливих емпіричних досліджень

Що дає все сказане для можливих емпіричних досліджень?

Перш за все, допомагає виокремити ті предметні моменти, які не потрапляли до царини дослідницької уваги соціології майбутнього, уґрунтованої на ін-

ших епістемологічних засадах з акцентом на методологічному індивідуалізмі й теорії раціональної дії. Усі нові предметні аспекти пов'язані із ситуацією високої соціальної нестабільності на макрорівні й тим, що в таких випадках відбувається з образами особистого майбутнього, життєвою стратегією та агентними діями зі здійснення її та її корекції.

Ідеться про такі можливі фокуси уваги та гіпотези, які варто перевірити:

1. У ситуації масштабної суспільної кризи, зокрема спричиненої війною, у більшості громадян очікування щодо власного майбутнього, образ майбутнього суттєво змінюються. Існує три варіанти зменшення невизначеності макромайбутнього — звузити горизонт очікувань до найближчих днів (життєва траєкторія обмежена з дуже коротким часовим горизонтом), змінити макроконтур здійснення своєї життєвої траєкторії на більш стабільний (переселення, міграція у більш стабільні регіони, виїзд за межі кризи макрорівня та напрацювання нової життєвої стратегії за цих умов), і третій — поставити на паузу всі проекти, пов'язані з докризовою життєвою стратегією і вийти на нову, метою якої є нова стабільність на макрорівні (усієї країни), причому в бажаному для актора варіанті.

2. Кризові моменти в суспільній історії породжують агентність особливого роду, яка не підпадає під традиційне визначення агентності як усвідомлення ситуації, раціонального аналізу й так само раціонального вибору оптимального рішення щодо стратегії свого життя. Цей тип агентності можна позначити як результат появи особливого типу ідентичності, яку пропонується позначити як ідентичність через тотожність (в нашому разі — з країною, суспільством, що перебуває у кризі війни). В такому випадку має місце ототожнення власної життєвої траєкторії, власного життєвого проекту із траєкторією руху всього суспільства. Це відчуття тотожності є не результатом раціонального вибору (почуття на обирають, як відомо), але глибинним поштовхом, який у рамках обраної епістемології можна позначити як інтуїтивне занурення окремого актора в ті шари соціального, які критичний реалізм позначив як «реальність».

Це все непросто емпірично досліджувати в кількісних опитуваннях, особливо це стосується другого предметного наголосу з наведених вище. У звичайній анкеті важко ухопити це через ті варіанти відповідей, що можуть пропонуватися. Вже сама постановка питання «Як ви вирішили...» схиляє, з огляду на запропоновані гіпотези, на хибних шлях, бо людина просто раціонально обґрунтовуватиме рішення, ухвалені далеко не на раціональному рівні. Тут певною мірою адекватною методикою може бути хіба що глибинне інтерв'ю, наративний аналіз, що дало б респондентові змогу згадати цей момент в усіх деталях, його подієвих та емоційних складових. (Наприклад, пішов допомогти другові волонтеру на пару годин і несподівано для себе зрозумів — моє місце тут, не можу інакше, й залишився там на роки.) Можна гіпотетично припустити, що найяскравіше це проявиться, знову ж таки, в історіях наших волонтерів, добробатів. Як правило, перехід від повсякдення, яке цьому передувало, до початку волонтерської діяльності або долучення до батальйонів добровольців відбувається спонтанно, швидко й безповоротно.

Що ж до більш адекватних і тонких методів дослідження такого роду агентності, то критичний реалізм має тут досить багато напрацювань. У дослідницьких проєктах близьких до психології, це глибоке занурення у феноменологію, тонке відпрацювання такого роду моментів завдяки зверненню до трансцендентальної та феноменологічної психологічних редукцій (Sherman, 2025). Більш наближеними до соціологічної постановки проблем є пропозиції та розробки в галузі змішаних методів (Mixed Methods Research), коли поєднуються кількісні та якісні методики. Ці розробки теж напрацьовано під епістемологічною парасолькою, якщо так можна сказати, критичного реалізму (Mukumbang, 2023).

Висновок

Оскільки вище було зроблено підсумки по кожному з пунктів статті, то загальний висновок стосуватиметься лише головного питання в цій розвідці — на яких епістемологічних засадах може розвиватися лінія соціології очікуваного майбутнього, адекватна ситуації критичного рівня соціальної невизначеності, який ми спостерігаємо в нашій країні під час повномасштабної війни.

Більшість досліджень соціології майбутнього, які проаналізовано в оглядових працях західних соціологів, ґрунтуються на епістемології методологічного індивідуалізму й теорії раціонального вибору. Це означає, що очікуваний образ власного майбутнього є лише власним проєктом, здійснення якого у вигляді життєвої траєкторії відбувається завдяки очікуваним власним ресурсам (людському та освітньому капіталом, за цією термінологією), а також завдяки очікуваним ресурсам, які можна позначити як соціальний капітал (сприяння та підтримка з боку соціального оточення). Очікування щодо стану макросоціального контуру здійснення життєвої траєкторії зводяться до повної або відносної стабільності та прогнозованості цього стану. Припускається, що всі відхилення від попередньої життєвої стратегії можна усвідомлювати й раціонально коригувати завдяки традиційно визначеній агентності як здатності до рефлексійності та раціонального вибору оптимального виходу із ситуації.

У ситуації масштабної макрокризи згадана епістемологія не працює, системна стабільність більше не є ресурсом здійснення життєвого проєкту. В цьому разі як альтернативна епістемологічна база можуть працювати ті методологічні настанови, які дає поєднання основних положень критичного реалізму та парадигми складності. Перший пропонує розглядати соціальну онтологію як таку, що має три рівні — «реальний», «актуальний» та «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи у кризові моменти створює у площині «реального» кілька варіантів очікуваних сценаріїв макромайбутнього. Навіть теоретично неможливо передбачити, який із них реалізується, тоді як ці сценарії можуть бути принципово несумісними (наприклад, як в нашому випадку, перемога у війні, капітуляція, часткова втрата територій, затяжна війна). Очікування щодо власного майбутнього в цих випадках є залежним від сценарію, який з рівня «реального» переміститься на рівень «актуального». Життєві стратегії докризового періоду кожен соціальний актор в даній ситуації має суттєво коригувати. І тут можна визначити три різні способи такої корекції. Вони сто-

суються саме макрорівня як головного ресурсу і контуру: 1) не помічати цього рівня, обмежитись стратегіями малого горизонту проектування; 2) завдяки традиційній агентності та з усвідомленням непередбачуваності майбутнього в рамках наявних системних реалій обрати варіант зміни макроконтуру, перемістившись туди, де є можливість створювати новий життєвий проект у межах очікуваної стабільності на макрорівні; 3) найбільш цікавий та незвичний для попередньої епістемології варіант — поставити на паузу всі власні життєві плани, ототожнити свою життєву траєкторію із траєкторією змін системного рівня. Життєва стратегія в цьому разі полягатиме в намаганні перевести бажаний варіант очікуваних сценаріїв макромайбутнього із площини «реального» у площину «актуального». Це особливий вид агентної дії, який не можна вважати результатом раціонального розрахунку. Наразі немає достатньої поняттєвої бази, щоб це адекватно концептуалізувати. Тема такої агентності вимагає як теоретичного, так і емпіричного доопрацювання. Але запропонована епістемологія дає для цього певні парадигмальні евристики, пропонуючи вбачати в цьому особливий тип ідентичності через ототожнення актора із системним цілим. І тоді майбутнє системи стає і власним майбутнім, стратегія його реалізації зміщується саме в цей бік.

Замість епілогу

Ця стаття писалася досить довго. Коли робота над нею лише починалася, розмова про кризу макрорівня була актуальною більшою мірою для нашої країни. Здавалося, невизначеність майбутнього — це здебільшого про нас. Решта країн світу, хоча й відчувають певні відголоски нашої війни, але для них це не було критично. Потім дедалі більше почали говорити про світову біфуркацію та неминучість встановлення нового світового порядку. З цієї причини мною було зроблено спробу подивитися на це крізь призму парадигми складності та прописати можливі варіанти такого нового світового впорядкування (Бевзенко, 2024). Дедалі більше стає зрозумілим, що життєві стратегії багатьох людей у світі залежатимуть від того, який з цих варіантів глобальної історії врешті реалізується. З обранням Дональда Трампа президентом США, вже з тих подій, що відбулися впродовж перших місяців його перебування на цій посаді, сумнівів не залишилося — світ остаточно входить у дійсно глобальну біфуркаційну кризу. Світовий порядок, який і так значно похитнувся за попередні три роки, перебував в очікуванні виборів в США 2024 року. Були певні сподівання на більшу рішучість цієї потужної країни в намірах зупинити можливість реалізації небезпечного сценарію перемоги архаїки, опори на грубу силу, зневаги до всіх цінностей гуманізму, демократії, свободи, напрацьовуваних століттями. Але, схоже, ці вибори якраз штовхнули світ саме в бік цього варіанту. Цей поштовх не є остаточним, бо знову почала зростати світова хаотизація, й нова точка світової біфуркації вже назріває, в ній і ризики і сподівання. Все сказане вище, з мого погляду, тепер вже набуває вагомості не лише на рівні нашої країни, а й у масштабах всього світу.

Джерела / References

- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (2013). *Critical realism: Essential readings*. USA: Routledge.
- Allana, S. & Clark, A. (2018). Applying meta-theory to qualitative and mixed-methods research: A discussion of critical realism and heart failure disease management interventions research. *International Journal of Qualitative Methods*, 17(1), 1–9. <https://doi.org/10.1177/1609406918790042>
- Allen, M. (2017). Narrative Interviewing / Ed. by M. Allen. In: *The SAGE encyclopedia of communication research methods*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483381411>
- Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press. Retrieved from: http://uberty.org/wp-content/uploads/2015/08/Margaret_S.
- Beckert, J. & Suckert, L. (2020). *The future as a social fact. The analysis of perceptions of the future in sociology*. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101499>
- Bevzenko, L. (2018). Integrative concept of social tension — methodology, conceptual scheme, pragmatics. Part. 1; 2. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 43–74; 4, 73–104. [=Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика. Част. 1; 2. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104].
- Bevzenko, L. (2024). War and the new world order: variants of expected scenarios in the context of the complexity paradigm. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 150–178. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.150> [=Бевзенко, Л. (2024). Війна і новий світовий порядок: варіанти очікуваних сценаріїв у контексті парадигми складності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 150–178].
- Bhaskar, R. (1975). Forms of realism. *Philosophica*, 15(1), 99–127. Retrieved from: <http://www.philosophica.ugent.be/fulltexts/15-8.pdf>
- Bourdieu, P. (1973). The three forms of theoretical knowledge. *Social Sciences Information*, 12, 53–80.
- Bourdieu, P. (1980). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity.
- Bulle, N. & Di Irio, F. (2023). Methodological individualism and critical realism: Question for Margaret Archer. In: N. Bulle & F. Di Irio (Eds.), *The Palgrave Handbook of Methodological Individualism* (pp. 659–668). Cham: Springer International Publishing.
- Byrne, D. (1998). *Complexity theory and the social sciences: An Introduction*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003916>
- Castellani, B. & Gerrits, L. (2024). *The Atlas of Social Complexity*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789909524.00021>
- Ceccoli, V.C. (2004). Finding home in (an)other: Relational chemistry and its psychoanalytic derivations. *Psychoanalytic Dialogues*, 14(3), 337–348.
- Chen, L. (2023). Habitus beyond Bourdieu: in and out of translation studies. *Perspectives: Studies in Translatology*, 1–9.
- Cleveland, J. (1994). *Complexity Theory: Basic Concepts and Application to Systems Thinking*. <http://www.slideshare.net/johnncleveland/complexity-theory-basic-concepts>
- Collet, F. (2009). Does habitus matter? A comparative review of Bourdieu's habitus and Simon's bounded rationality with some implications for economic sociology. *Sociological Theory*, 27(4), 419–434.
- DiCicco-Bloom, B. & Gibson, D.R. (2010). More than a game: Sociological theory from the theories of games. *Sociological Theory*, 28(3), 247–271. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01377.x>
- Dobronravova, I.S. (1990). *The Formation of Non-linear Thinking*. [In Russian]. Kyiv: Lybyd. [=Добронравова, И.С. (1990). *Становление нелинейного мышления*. Киев: Лыбидь].
- Fodouop Kouam, A.W. (2025). A systematic literature review of post-positivism and critical realism as epistemological frameworks in educational research. *International Journal of Changes in Education*, February 6. <https://doi.org/10.47852/bonviewIJCE52024338>
- Gardner, B., Lally, P., & Rebar, A.L. (2020). Does habit weaken the relationship between intention and behaviour? Revisiting the habit-intention interaction hypothesis. *Social and Personality Psychology Compass*, 14(8), e12553. <https://doi.org/10.1111/spc3.12553>

Giddens, A. & Pierson, Ch. (1998). *Conversations with Anthony Giddens Making Sense of Modernity*. Cambridge: Polity.

Goldberg, S.C. (2018). *To the Best of Our Knowledge: Social Expectations and Epistemic Normativity*. Oxford University Press.

Grobman, G.M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29, 3.

Lee, J. & Kim, Y.K. (2020). Online reviews of restaurants: Expectation-Confirmation Theory. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 21(5), 582–599. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2020.1712308>

Mukumbang, F.C. (2023). Retroductive theorizing: A contribution of critical realism to mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 17(1), 93–114. <https://doi.org/10.1177/15586898211049847>

Mukumbang, F.C. & van Wyk, B. (2020). Leveraging the photovoice methodology for critical realist theorizing. *International Journal of Qualitative Methods*, 19(1), 1–15. <https://doi.org/10.1177/1609406920958981>

Ouellette, J.A. & Wood, W. (1998). Habit and intention in everyday life: The multiple processes by which past behavior predicts future behavior. *Psychological Bulletin*, 124(1), 54.

Porpora, D.V. (2024). Realism and Complexity. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 54, 121–133.

Reis, H.T., Regan, A., & Lyubomirsky, S. (2022). Interpersonal Chemistry: What Is It, How Does It Emerge, and How Does It Operate? *Perspectives on Psychological Science*, 17(2), 530–558. <https://doi.org/10.1177/1745691621994241>

Schiller, C.J. (2016). Critical realism in nursing: An emerging approach. *Nursing Philosophy*, 17(2), 88–102. <https://doi.org/10.1111/nup.12107>

Sherman, G.L. (2025). Integrating phenomenology and critical realism in qualitative research in psychology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*. [Advance online publication]. <https://doi.org/10.1037/teo0000315>

Shulga, M. (2025). Imaginations and expectations in images of the future. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 105–138. [=Шульга, М. (2025). Уяви та очікування в образах майбутнього. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 105–138].

Suckert, L. (2022). Back to the Future. Sociological Perspectives on Expectations, Aspirations and Imagined Futures. *European Journal of Sociology*, 63(3), 393–428.

Taleb, N.N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.

Venkatesh, V., Davis, F. D., & Zhu, Y. (2023). Competing roles of intention and habit in predicting behavior: A comprehensive literature review, synthesis, and longitudinal field study. *International Journal of Information Management*, 71, 1–25. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102644>

Wood, W. & Runger, D. (2016). Psychology of habit. *Annual Review of Psychology*, 67(1), 289–314.

Yang, Y. (2021). Critical realism and complexity theory: building a nonconstructivist systems research framework for effective governance analysis. *Systems Research and Behavioral Science*, 38(1), 177–183. <https://doi.org/10.1002/sres.2662>

Zlobina, O. (2024). Identity versus sense of belonging: New approaches in the study of social self-positioning. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsium*, 4, 35–51. [=Злобіна, О. (2024). Ідентичність проти почуття приналежності: Нові підходи в дослідженні соціального самопозиціонування. *Український соціум*, 4, 35–51].

Отримано / Received 29.03.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 22.04.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО**Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя**

Більшість праць соціології майбутнього, представлених переважно на теренах західної соціології, ґрунтуються на епістемології методологічного індивідуалізму і теорії раціонального вибору. Це означає, що очікуваний образ власного майбутнього є лише власним проектом, здійснення якого у вигляді життєвої траєкторії відбувається завдяки очікуваним власним ресурсам (людському, освітньому капіталі), а також завдяки очікуваним ресурсам, які можна позначити як соціальний капітал. Очікування щодо стану макросоціального контуру здійснення життєвої траєкторії зводяться до його повної або відносної стабільності та прогнозованості. Можливі відхилення від обраної життєвої траєкторії можуть коригуватися завдяки традиційно визначеній агентності як усвідомленому і раціональному вибору оптимального виходу із ситуації. Але ця епістемологія не працює в ситуації масштабної макрокризи, коли системна стабільність більше не є ресурсом здійснення життєвого проекту. В цьому разі як альтернативна епістемологія можуть працювати ті методологічні настанови й інтелектуальні моделі соціальних змін, які дає поєднання основних положень критичного реалізму і парадигми складності. Перший пропонує розглядати онтологію соціальної реальності як таку, що має три рівні — «реальний», «актуальний» та «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи у кризові моменти створює на рівні «реального» кілька варіантів можливих сценаріїв макромайбутнього. Очікування щодо власного майбутнього в цих випадках є залежним від сценарію, який з рівня «реального» переміститься на рівень «актуального». Життєві стратегії докризового періоду кожен соціальний актор має в цьому разі коригувати. Виокремлено три різні способи такої корекції, і вони, перш за все, стосуються саме макрорівня як головного ресурсу їх здійснення. Перший — не помічати кризи макрорівня, другий — змінити його шляхом фізичного переміщення у більш стабільні регіони (країни). Третій, найбільш цікавий і незвичний для попередньої епістемології варіант — поставити на паузу всі попередні власні життєві плани, ототожнити свою життєву траєкторію з траєкторією змін системного рівня. Життєва стратегія в цьому разі полягатиме в намаганні перевести бажаний варіант очікуваних сценаріїв макромайбутнього з рівня «реального» на рівень «актуального». Це особливий різновид агентної дії, який не можна вважати результатом раціонального розрахунку. Тема такої агентності вимагає як теоретичного, так і емпіричного доопрацювання, і запропонована епістемологія дає для цього певні парадигмальні евристики.

Ключові слова: соціологія майбутнього, епістемологічний вибір, критичний реалізм, парадигма складності, очікуване майбутнє, життєва стратегія, життєва траєкторія, два типи агентності в умовах макрокризи

LYUBOV BEVZENKO**Sociology of the expected future in domestic realities — in search of an epistemological basis**

Most works on the sociology of the future, presented mainly in the fields of Western sociology, are based on the epistemology of methodological individualism and the theory of rational choice. This means that the expected image of one's own future is only one's own project, the implementation of which in the form of a life trajectory occurs due to one's expected own resources (human, educational capital), as well as due to expected resources that can be designated as social capital. Expectations regarding the state of the macrosocial contour of the implementation of the life trajectory are reduced to its complete or relative stability and predictability. Possible deviations from the chosen life trajectory can be corrected due to the traditionally defined agency as a conscious and rational choice of the optimal way out of the

situation. But this epistemology does not work in a situation of a large-scale macrocrisis, when systemic stability is no longer a resource for the implementation of the life project. In this case, those methodological settings and integrative models of social change that are provided by the combination of the basic provisions of critical realism and the complexity paradigm can work as an alternative epistemology. The first suggests considering the ontology of social reality as having three levels — “real”, “actual” and “empirical”. The complexity paradigm shows how the activity of the system in moments of crisis creates several variants of expected scenarios of the macro-future at the “real” level. Expectations about one’s own future in these cases depend on the scenario that will move from the “real” level to the “actual” level. In this case, each social actor must adjust the life strategies of the pre-crisis period. Three different ways of such correction are highlighted, and they primarily concern the macro-level as the main resource for their implementation. The first is to ignore the macro-level crisis, the second is to change it by physically moving to more stable regions (countries). The third, most interesting and unusual option for the previous epistemology is to put on hold all previous life plans, to identify one’s life trajectory with the trajectory of changes at the system level. The life strategy in this case will consist in trying to translate the desired version of the expected scenarios of the macro-future from the level of «real» to the level of «actual». This is a special type of agent action, which cannot be considered the result of rational calculation. The topic of such agency requires both theoretical and empirical refinement, and the proposed epistemology provides certain paradigmatic heuristics for this.

Keywords: *Sociology of the future, epistemological choice, critical realism, complexity paradigm, expected future, life strategy, life trajectory, two types of agency in conditions of macro-crisis*